Kristoffer Garne
stud.theol.:

Jakob Knudsen i dansk åndsliv

Tidsskriftet Fønix
Årgang 2016
s. 24-47

ISSN: 0105-3116 www.foenix1976.dk

Kristoffer Garne
Jakob Knudsen i dansk åndsliv[1]

Det er sjældent, at man støder på en fremstilling af Jakob Knudsens forfatterskab i dets åndshistoriske betydning, uden at man med det samme skal høre om Villy Sørensens essay, "Det forgudede traume", fra Vindrosen 1959 – året efter Knudsens hundredår. Her ingen undtagelse. Historien er altid den samme, hvad end den fortælles med tilslutning eller beklagelse: Jakob Knudsens popularitet og læserskare var efter hans død i 1917 støt stigende, indtil Sørensens essay udkom, hvorefter han var dømt ude af det gode selskab. "Hugget faldt så præcist, at det virkede lammende på øjensynlig både jubilarens eftersnakkere og købelysten" hedder det i en Povl Schmidts litteraturvidenskabelig behandling af forfatterskabet.[2]

Set på afstand kan det næppe være tilfældet, at Sørensen som en anden ubevæget bevæger har været enerådende virkende til, at Knudsen pådrog sig offentlighedens ugunst; hvis det da overhovedet er tilfældet. For han er blevet og bliver fortsat læst. Men det er klart, at den jyske og brovtne kristent-konservative Knudsen har været en aparte og uhåndterlig skikkelse for den del af efterkrigstidens, velfærdstatens og ikke mindst modernismens danske befolkning, for hvem Villy Sørensen og hans ligesindede var en ny tids herolder.

Det ænder dog ikke ved, at de tre af de mest betydningsfulde teologer i denne periode, hvis forfatterskaber var bestemt af denne nye tids udfordringer, hentede afgørende inspiration hos netop Jakob Knudsen. Det drejer sig for det første om Kaj Thaning, hvis skriftlige gerning ganske vist først og fremmest udspillede sig som en nytolkning af Grundtvig – "menneske først" og 1832 som det afgørende –

[1] Foredrag i Vartov og Københavns Valgmenigheder september 2015.
[2] P. Schmidt, *Drømmens dør. Læsninger i Jakob Knudsens Forfatterskab* (Odense Universitetsforlag 1984), s. 7.

men som alligevel var bestemt af en impuls fra Jakob Knudsens forfatterskab. For det andet drejer det sig om K.E. Løgstrup, hvis hele forfatterskab stod under dyb inspiration fra Knudsen, hvad end det drejede sig om talen om livslove i krigens brevveksling med Hal Koch – Løgstrup læste under krigen Knudsens *Livsfilosofi* med sin menighed – forsøget på en human bestemmelse af næstekærligheds-buddet i *Den etiske fordring* fra 1956, eller den metafysiske vending mod en skabelsesfilosofi i det sene forfatterskab. Og for det tredje drejer det sig om Søren Krarup, for hvem Knudsen ikke kun er en åndelig forudsætning i det kulturkritiske forfatterskab; Krarup placerer også Knudsen som en af de afgørende skikkelser i moderne dansk åndshistorie, hvor han sammen med Luther, Kierkegaard og Tidehvervsfædrene danner bolværk mod opløsningen i skikkelse af for eksempel kulturradikalisme og socialisme. Lad mig her til indledning give tre eksempler på, hvordan Knudsen er blevet fortolket i sådanne sammenhænge.

I Kaj Thanings disputats, *Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv* fra 1963, kommer han på et afgørende sted i bevisførelsen for sin tese om, at Grundtvig fra 1832 vendte sig mod menneskelivet i dets egen ret, til at afsløre afhængigheden af Jakob Knudsen. Grundtvig har i et udkast til *Nordens Mythologi,* som Thaning kommenterer, fået sagt, at det er vigtigt "altid i Livet at følge sin Grund-Natur", og ikke at gøre ting på en unaturlig måde. Thaning bemærker følgende:

> Dette udslag af Grundtvigs tilbagevenden til sin natur er måske kommet bag på ham selv. Tanken minder i øvrigt mere om Jakob Knudsen end om Grundtvig, men det er naturligt, at den forekommer her, hvor "Naturalisten" Grundtvig konfronterer sig selv med den kristne tro.[3]

Thaning har altså lagt en impuls fra Jakob Knudsen, talen om naturlivets egen ret, til grund for tolkningen af det nybrud hos Grundtvig,

[3] K. Thaning, Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv (Gyldendal 1963), s. 232.

som han efterviser. En tolkning, som siden da har haft en afgørende betydning for forståelsen af Grundtvig, hvor menneske først bliver til mennesket først, og kristen således glemt. Det er en helt anden historie, og ikke Thanings fortjeneste alene, endsige hans hensigt. Men det siger noget om Jakob Knudsens betydning.

Hos Løgstrup er Jakob Knudsen med hele vejen. Men selvom Løgstrup yndede at ty til eksempler fra digter- og malerkunst, så er det aldrig Knudsens skønlitteratur, Løgstrup henviser til. Han forstår ham som teolog. På et afgørende sted mod slutningen af det sene hovedværk *Skabelse og tilintetgørelse* fra 1978, hvor Løgstrup i øvrigt trækker på Thanings Grundtvigtolkning – *Grundtvigs undsigelse af den kristne kultursyntese,* hedder det – kommer Knudsen ind i billedet. Løgstrup har tidligere refereret til Knudsens tale om Guds hedenske væsen, men nu hedder det på en gang ligefremt og alligevel hemmelighedsfuldt, at

> der er en lidelse i både dyreverdenen og i menneskeverdenen, der intet har med ondskaben i menneskeverdenen at gøre. Og den lidelse er ikke perifer. Så godt som ingen art, heller ikke arten menneske, kan fortsætte sit liv uden på bekostning af andre arter. Det er ikke ondskab, det er betingelse for liv. Grusomhed skal der til for at arten kan overleve. Det er der flere ikke-teologer end teologer der ser i øjnene. Af teologer var Jakob Knudsen en af de få der ville være ved det.[4]

Det tredje eksempel kunne være hentet overalt i Søren Krarups forfatterskab, men kommer fra hans essay om Jakob Knudsen i samlingen *Det tavse flertal. Konservative essays* fra 1987. Krarup skriver her følgende om Jakob Knudsens anliggende:

> Det er ikke nogen tilfældighed, når det er Jakob Knudsen, der har udformet ordet om, at virkeligheden er altings prøve, for det er denne respekt for det givne, det konkrete, det erfarede og foreliggende, der bærer hans

[4] K.E. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse* (Forlaget Klim 2015), s. 359.

> forhold til den menneskelige og samfundsmæssige tilværelse, og det var derved, han blev konservativ og kom til at fastholde en række sandheder, som en idealistisk og ideologisk samtid, præget af kulturradikalismen, fandt så ubehagelige, at de fornægtede dem.[5]

Det sidste siger Krarup med reference til Sørensen og den samtid, der efter sigende ikke vil vide af Knudsen. Men hans betydning blev som sagt ikke udtømt dermed. Man kan ikke beskylde hverken Thaning, Løgstrup eller Krarup for at misbruge Knudsen, endsige fordreje hans tanker. De har vitterligt læst og i mangt og meget forstået ham. Men deres problemer og udfordringer er og var ikke Knudsens, og derfor kommer de, som det altid vil være, til at sige og mene noget andet, end Knudsen gjorde.

Deres brug af Knudsen siger egentlig mere om Tidehvervs afgørende betydning, og det tyvende århundredes teologiske betoning af det *virkeligheden*, end det gør om Knudsens forfatterskab specifikt. Og i den sammenhæng er Villy Sørensen anvendelig til at trænge ind til forståelse med Jakob Knudsen. Ikke fordi, vi i dag kan overtage Villy Sørensens vurdering af forfatterskabet eller hans psykologiske litteraturbetragtning. Men Sørensen påpeger i sin artikel ganske rigtigt et problem ved behandlingen af Knudsen:

> Den omstændighed at man i reglen mærker hensigten med Jakob Knudsens romaner, er vel netop grunden til at Jakob Knudsen-forskerne gerne går ud fra ideerne, som jo desuden er fremsat i ”Livsfilosofi”, og påviser at romanen illustrerer dem.[6]

Ingen kan nok gøre sig helt fri fra denne anklage, og skal det måske heller ikke; karakteren af forfatterskabet taget i betragtning. Men læseren må alligevel tage Sørensens udfordring til at forsøge noget andet op. At *læse* forfatterskabet og forstå det personlige problem, der bærer det. Sørensen afslutter sit essay på følgende måde:

[5] S. Krarup, *Det tavse flertal. Konservative essays* (Tidehvervs Forlag 1987), s. 46.
[6] V. Sørensen, *Hverken-eller* (Gyldendal 1961), s. 160.

> Ingen er så centralt placeret at han formår at tage alle livets foreteelser i upartisk betragtning, men de bedste kunstnere formår i selve deres værk at lokalisere deres egen misvisning og således ophæve den. Men det er mere normalt – som Jakob Knudsen – at gøre sit private traume til gud og at anklage alle dem der ikke lider under de samme traumer som en selv.[7]

Så er den sag afhandlet! Selvom det i dag ville blive udtrykt på en anden måde, så kan Sørensen sikkert have ret. Men i så fald rammer det enhver kunstner eller tænker, der taler ud af egen erfaring. Men hvis vedkommende er en stor kunstner, siger den kunstneriske udformning af disse erfaringer også noget alment om tilværelsen. Og spørgsmålet er, om ikke også Knudsen er i stand til at lokalisere sin egen såkaldte ”misvisning”. Om mennesket selv, in casu Jakob Knudsen, så også er i stand til at ophæve den, det afhænger vist af betragtningsmåden.

Tilsyneladende skal der i hvert fald en anden betragtningsmåde end Sørensens til at komme til forståelse med Knudsen. Det er det, der her skal gøres et forsøg på, men med den opridsede fortolkningshorisont in mente. Ingen åndshistorisk behandling formår vist helt at løsrive sig fra sin egen tid og dens problemer. Men et forsøg på at forstå Knudsen må gå tilbage til tiden før hans egentlige forfatterskab, hvor tilværelsens problem for første gang meldte sig for den skrivende.

På Askov Højskole

Det første reelle skønlitterære værk fra Jakob Knudsens hånd er det 46 strofer lange digt *Haltefanden*, som er skrevet på Askov Højskole i sommeren 1884. Hertil var den unge cand.theol. Knudsen kommet som hjælpelærer i årtiets begyndelse på faderens foranledning, efter at hans planer om at blive filosof var endt med et nervesammenbrud. Med sig tog Knudsen vennen Holger Begtrup, senere højskoleforstander og Grundtvigudgiver. De havde i studietiden været optaget af den naturalistiske litteratur i kølvandet på det såkaldte moderne

[7] Smst., s. 168.

gennembrud, og var således (som retsindige kristne) de rette til at håndtere elevernes sværmeri for den fritænkeriske litteratur og livsanskuelse. Sådan mente forstander Ludvig Schrøder i hvert fald. Men spørgsmålet er, om man havde lukket mere end blot en optagethed af den nye litteratur inden for døren? At Jakob Knudsen var anfægtet af den naturalistiske livsanskuelse vidner hans produktion fra Askov i hvert fald om.

Haltefanden er som nævnt det første af Knudsens digte, og bærer den livsanskuelsesmæssige udfordring i sig, som skulle være bestemmende for forfatterskabet fremover. Digtet handler om de kristne samvittighedskvaler, en uhildet naturbetragtning kan give. Det er ikke noget godt digt, og dets løsning ikke nødvendigvis lig med løsningen af Jakob Knudsens tilværelsesknude, men det bestemmer retningen for hans gennemspilning af konflikten mellem naturalisme og kristentro. Digtets jeg går ud i naturen og ned til åen for at indtage stemningen, men bliver mødt af Haltefanden, som er den sindbilledlige fremstilling af hans kristne samvittighed:

> Det var hans gamle Vane,
> Ihvor jeg stod og gik,
> Saasnart mit Hjærte fryded sig
> Ved Solens Straaleblik,
> Hver Gang Naturens Skjønhed
> Vilde Fylde min Sjæl,
> Da kom han og stingede
> Med Tvivlens Dolk min Hæl.[8]

Haltefanden taler til ham og hans dårlige samvittighed, snart filosofisk, snart moralsk, men altid om Gud. Spørgsmålet er, om man sådan kan bade sig, både bogstaveligt og billedligt, i naturens stemningspragt. Haltefanden spørger:

> Men naar du ikke bader,
> Gaar du vistnok paa Lur

[8] Digter er citeret efter J. Knudsen, *Idé og Erindring* (Gyldendal 1949), s. 237ff.

For saadan at fylde dit Hjærte
Af den svulmende Natur,
Og saa vil jeg sige,
Som saa tidt jeg sagde før:
Du maa overveje vel, om du
Som Christen tør og bør.

Naturen bliver hurtigt en afgud, det er den kristne indvending mod naturalismen, som Jakob Knudsen kendte så godt og tydeligvis var anfægtet af. Men jeget vil ikke kendes ved Haltefandens falske modsætning mellem natur og kristentro. Natursyn og Gudstanke hører sammen:

Naturen er et Spejl
Af Guds milde Hjertelag,
Af Menneskets Sjæl i Modgang
Og Menneskets Sjæl i Mag;
Men sé, Naturen som Mandens Spejl,
Naar ej af Gud man véd,
Det er en slem "Morbidezza",
Det er smaatossethed.

Heller ikke Haltefandens indvendinger om kun at kende Gud i Kristus kan længere anfægte jeget, der når til afklaring i samtalens løb. Kristus har netop tilgivet mennesket og lært det at se Guds milde hjertelag i naturen, og derfor kan digteren svinge Haltefanden væk i hans kjolesnip. Opgøret med den formanende og samvittighedsæggende præstefaderfigur er foreløbigt ført til ende. Digteren kan smide sig i græsset, stirre op i himlen og prise sin Gud. Verseformen ændres, og tonelejet ligeså; digtet bliver til en salme. Her i Knudsens første værk er der varsel om de nu så elskede salmer, som han skriver 6 år senere:

Syng o Skov! syng frydefuldt til Gud Faders Pris,
Alle Fuglestemmer smaa syng paa den samme Vis;

Hver en lille Blomst i den grønnende Skov
Blomstre til hans Ære, til Gud Faders rige Lov!

Rullende Vover! Toner i Kor,
Synger ud hans Lovsang for den undrende Jord!
Rislende Bølger! nynner, jubler med,
I bæres jo til Havet af Guds rige Kjærlighed.

Menneske! fryd dig; thi din Fader er Gud,
Jordens ødsle Fylde for din Fod han bredte ud,
Bredte ud imod dig sin ømme Faderfavn,
Fører dig derind i Vorherres Jesu Navn.

Syng, o syng, min Sjæl! Til du selv bliver Sang,
Bæres ind paa Vinger i Saligraabets Klang,
Hører Rummet sitre af Basuners Brag,
Alle, alle Engles Kor paa Salighedens Dag.

Det er ikke ligefrem nogen Grundtvigsalme, men det har dog salmetonens klang, og er tydeligvis skrevet i et anden inspireret toneleje end Haltefandens fortællende og "dialogiske" form. Det, der skulle have været en naturalistisk udfordring til den forstokkede, naturforagtende kristentro bliver til en salme. Knudsen føjer en sidste strofe til i den oprindelige form. Hans første digterværk slutter på følgende måde:

Og ved min Side sang det
I den rindende Aa,
Hver Rislebølges Tonefald
Jeg kunde det forstaa;
Jeg lyttede og saa' mig om
Og undredes derved:
Jeg havde aldrig anet før,
Det var *saa* kønt et Sted.

Der er meget selverkendelses i disse ord. Der skulle gå endnu knap 20 tyve år, før Knudsen blev en moden forfatter og for alvor kunne forløse sit syn, som han gjorde det i hovedværket – dobbeltromanen

Gjæring-Afklaring fra 1902. Men anskuelsen var ved at tage form: Naturen kan ikke gøre det ud alene, men er et sindbillede på Guds kærlighed, peger udover sig selv på skaberen – og dermed tilbage igen på naturen. Dette blev den ledende tanke i de artikler om fritænkeriet, han skrev, mens han var lærer på Askov. Et par eksempler kan tjene til illustration.

Hans første artikel fra samme år som Haltefanden handler om *Vore moderne forfatteres forhold til det overnaturlige*, og er bl.a. en anmeldelse af Georg Brandes' *Det moderne Gjennembruds Mænd*". Her vender han sig mod den udtalelse fra Brandes' side, at det overnaturliges parti ikke længere rådede over en eneste pen i Europas skønlitteratur. Knudsens yndlingseksempel her og senere er J.P. Jacobsen. Det, der gør hans, og andre som Ibsens og Drachmanns, værk til poesi, er "tanker og følelser, gennem hvilke der kastedes en ejendommelig glans fra det overnaturliges verden." Knudsen nævner *Niels Lyhne* som en roman, i hvilken forholdet til kristendommen er "så ømt eller ømtåligt, så smertefuldt i den bestandige afskedtagen, at bogen på sine steder bliver en hymne til den kristne livsanskuelses pris". Det viser for Knudsen, at digterne ikke kan bygge på en naturalistiske livsanskuelse, men også må gøre "laan fra det overnaturliges egne".[9]

Det er den ene side af sagen. Den anden er, at de kristne også må lære af samtidsdigterne. Sproget må ifølge Knudsen plukke blomster i samtidsdigtningens have, ellers gror det til og visner. Det er Knudsens tale til de grundtvigske kritikere af fritænkeriet.

Men spørgsmålet er, om Knudsen ikke plukker mere end blot sprogblomster i samtidsdigtningens have. I hvert fald var han mere end almindeligt optaget af Darwin, som hans store forfatterforbillede J.P. Jacobsen jo oversatte og var med til at føre frem i Danmark. Han er ikke blot optaget af darwinisme som en videnskabelig forklaring, som mange af hans samtidige med Rasmus Nielsens filosofi kunne

[9] Jf. A. Pontoppidan Thyssen, *Den nygrundtvigske bevægelse* (Det Danske Forlag 1957), s. 398.

godtage, fordi tro og viden var to uadskillelige principper.[10] Nej, Knudsen var optaget af darwinisme som livsanskuelse; optaget af at sammentænke den med kristendommen. Den darwinistiske udviklingstanke var – udover at være et ramsaltet skud til den grundtvigske blomkål og flæsk uden snaps til – med til at åbne opmærksomheden for hvert enkelt lille træk i den enkeltes liv, fordi de store verdenslove ifølge den spejler sig deri. Mennesket er også ifølge naturen og ikke bare historie, kristendom og mytologi et levende symbol på det store hele.

Som den gode grundtvigianer, han var, tog Knudsen på dannelsesrejse til England i midten af firserne. Her slår naturalismen for alvor ind i Knudsens billedsprog. I en rejseskitse trykt i *Højskolebladet* kan han skrive følgende om forholdet mellem klassisk dannelse og det "naturlige" liv hos de engelske bønder:

> En Plante omdanner alle de fremmede uorganiske Stoffer, den optager, i sin egen Lighed, sætter sit eget Præg paa dem, behersker dem, saa at sige. Saaledes er det, at fremmede aandelige Stoffer skal optages af et Folk. En Plantes Vækst er fremdeles al Tid sammenhængende (continuerende), der er ingen Spring deri, ingen tomme Rum; i samme Øjeblik noget saadant indtraadte, vilde Planten dø. Et folk, og den enkelte i et Folk, kan derimod tillade sig saadanne Spring i sin Udvikling, og de fremkommer saa let, netop naar man rækker sig efter det fremmede, – og man fører derefter en aandelig Skintilværelse. Det er denne Skintilværelse, jeg har saa meget imod.[11]

Der er en altså en konflikt mellem naturlig, kontinuerende vækst og fremmede åndelige stoffer. Det er hovedproblemet i Knudsens for-

[10] Jf. H.H. Hjermitslev, "Grundtvigianernes møde med brandesianisme og darwinisme" i *Efter Georg*, red. K. Garne & J.C. Nord (Munch & Lorenzen 2015).
[11] J. Knudsen,"Rejseskizzer fra en Englandstur. V. Paa Landet", *Højskolebladet* (1886), sp. 2511f.

fatterskab. Åndshistorisk er det en konflikt mellem grundtvigianismens mytologi og romantik og så en darwinistisk præget naturalisme i slipstrømmen på det såkaldte moderne gennembrud. Men Knudsen kan hverken sættes i bås som brandesianer eller for den dags skyld venstregrundtvigianer; hans position er egensindig.

Det hænger bl.a. sammen med, at han fra sit 6. til sit 14. leveår, altså fra 1864 til 1872 – sidstnævnte er både Grundtvigs dødsår og impressionismens fødselsår – voksede op i Aggersborg nord for Limfjorden. Herfra fik han sine dybeste indtryk og minder, som prægede ham, og som han skulle forsøge at fortolke resten af livet. Hanbobøndernes ligefremme natur var noget andet end den åndfulde grundtvigske, som faderen opdrog ham til. Dette dobbelte indtryk af fædrene ophav og nordjysk omgivelse er den afgørende prægning af Knudsens sind. Det er derfor ikke tilfældigt, at hans første udsendte værk – udover de nævnte artikler og flere lignende – var en oversættelse af en Cicerotale til hanherredmål *Den først' af de Catilinarisk' Taaler af Marcus Tullius Aurelius Cicero øwersaat epaa jysk af Jakob* fra 1887. Samme år skrev han også sin første novelle. Og året før var faderen død, så Knudsen nu kunne løsrive sig fra den faderbinding, som så meget af litteraturen har skrevet om, men som skal forbigås her. I stedet et lille satirisk stykke fra Ciceroversættelsen:

> I wed it, I gu'e Bønder, hwad det klassisk' er, nej, I gjør it; det haar I ingen Begrebb om; og derfor kan I heller it forstaa, te det skuld' wær' *det*, I sætter saa møj Pris epaa wed Embedsmænden'; men det er no *det* illy'waller: ja, som A kund' lægg' i og band', det er det klassisk' som gjør wor Embedsmænd til hwad de er; der wild' ingen Werdens Ting wær wed det, hwis de it haad' djer klassisk Dannels' – og det sejer de ogsaa sjelv; de sejer: tag *det klassisk'* wæk, sejer de, saa er der it and't tilbaag' endsom nuer hiel almindelig' Folk, der wil tien' djer Brød epaa en nem og skikkelig Maad'; ja, der er endd somm' af dem, der mjener om djer egen Stand, te den

> om nuer Aar wild' komm' til at bestaa af jenner Spytslikkerer og sølle folk, hwis der it bløw holdt saa strængt øwer det klassisk'.[12]

Pointen er klar nok. I sig selv er der for den ældre såvel som den unge Jakob Knudsen ikke noget i vejen med den klassiske dannelse, men problemet er, som det hedder i en rejseskitse fra Versailles i 1889, at så mange mennesker er "bleven kyst ud af deres gode Skind, bort fra deres eget naturlige Væsen, af denne Respekt, som de havde for den selskabelige Dannelse og dens repræsentanter. Der lider da hundreder af danske Bønder Skibbrud paa den Klippe, hvert Aar, der gaar."[13]

Det er et vigtigt spørgsmål i grundtvigianismens historie, hvorfor Jakob Knudsens rejste fra Askov Højskole, mens hans ven Holger Begtrup forblev der. Der er ikke noget entydigt svar. Men åndshistorisk hænger det fint sammen med, at Knudsens optagethed af "det naturlige" har gjort, at hans kritik af dannelsen også har strakt sig til grundtvigianismens åndelighed og mytologi, sådan som man senere oplever det i *Gjæring-Afklaring*. I hvert fald var forholdet til Ludvig Schrøder noget presset. Under den såkaldte "Fimbulvinter" sidst i firserne, hvor højskolen var ved at sprænges under fritænkeriske og politisk bevidste elever – såsom Jeppe Aakjær – og hvor darwinismen blev erklæret ude, har Jakob Knudsen ment, at man skulle høre sandheden fra sine venner, mens Schrøder var af den holdning, at det var en skarns fugl, der gjorde i egen rede.

Knudsen kom til Mellerup som valgmenighedspræst i 1890. Derfra skriver han et brev til Holger Begtrup, hvori han beretter om, hvilken behandling Ludvig Schrøder får i hans samtaler med valgmenighedens formand og højskoleforstanderen i Mellerup, Jens Bek. Det bliver til følgende lille "lignelse":

> Vi har [Schrøder] staaende i et skummelt Indelukke – bunden. Saa gaar vi ind til ham, hver med en forsvarlig

[12] J. Knudsen, Den først' af de Catilinarisk' Taaler af Marcus Tullius Aurelius Cicero øwersaat epaa jysk af Jakob (Gyldendal 1943), s. 7f.

[13] J. Knudsen,"Versailles sét fra Vestsiden", *Danskeren. Tidsskrift for land og by* bd. 2 (1889), s. 281.

> Svøbe i Haanden, og saa prygler vi ham, saalænge nogen af os kan røre et Lem. Vi to staar efter en saadan Operation udmattede og tavse, han ligger bleg, blodig, gabende – giver kun af og til en nervøs Trækning med sit mishandlede Legeme. Da gribes vi atter af heftige Bøddellyster, vender Svøberne om og giver ham af Skafterne, indtil han ligger bevidstløs dirrende. Vi lukker omhyggeligt Dørene, naar vi gaar ind til ham, da det, efter mit udtrykkelige Ønske, skal være en Hemmelighed for Alverden, at vi behandler ham saaledes, og hvad vi gjøre ved ham. Og naar vi er færdige, lukker vi atter forsvarlige efter os, gaar saa ind i Jens Beks Stue, tænder vores Piber og taler om et eller andet aandeligt Emne.[14]

Der har været stærke kræfter af naturlige tilbøjeligheder på spil hos Jakob Knudsens i denne tid.

Præst i Mellerup

Når denne ungdomstid er vigtig at opholde sig ved, skyldes det tre ting. For det første at den såkaldte Askov-realisme, som Knudsen repræsenterer, er et afgørende sted at slå ned, hvis man vil forstå grundtvigianismens forhold til det såkaldte moderne gennembrud; en åndhistorisk dør fra romantik til naturalisme. For det andet fordi Povl Schmidts bog *Drømmens Dør* fra 1984, der er den sidste monografi om Knudsens *forfatterskab* og på en gang det værste og det bedste, der er skrevet, bruger det som en prisme til at forstå forfatterskabets problem. Og for det tredje fordi perioden leder op til den i sammenligning med helheden beskedne del af Knudsens forfatterskab før det egentlige gennembrud i 1899, som i dag er mest kendt; nemlig de to salmer *Se nu stiger solen af havets skød* og *Tunge mørke natteskyer,* begge fra 1890.

Knudsen arbejder i Mellerup videre med sin naturprægede kristendomsanskuelse, og kommer til klarhed herover i prædikener og foredrag, af hvilke han i 1893 samler et lille udvalg, som han udsender under titlen *Christelige Foredrag*. Et af disse foredrag handler

[14] Cit. Schmidt, *Drømmens dør*, s. 108.

om det trosord, som var hovedhjørnesten i grundtvigianismen, og i Grundtvigs kirkelige anskuelse var lig med den apostolske trosbekendelse ved dåben, men også lød i fadervor og ved nadveren som ord af Herrens egen mund. Hos Jakob Knudsen tolkes trosordet erfaringsnært og udlægges ydermere psykologisk: ”Kun naar vi tror og bekender Troens Ord, og naar vi beder vort Fadervor, har vi, og beholder vi, Adgang til vor himmelske fader. Kun i dette Ord finder mødet sted mellem Gud og os”.[15] Og den eksistentielle og for Knudsen meget nærværende implikation heraf, lyder så på, at hvis vi opgav at holde fast ved troens ord, ”Da ville vort Samfund med Gud ophøre, – hvilket atter vilde kjendes i Hjertet som Ensomhed, Angest – og som Tomhed”.[16]

Her placerer sig Knudsens teologihistorisk i en usentimental og ligefrem grundtvigsk erfaringsteologi på linje med faderens lærermester Otto Møller, som Knudsen var dybt optaget af, og måske også selv kom til at påvirke. Men det er en anden historie. Her er det værd at lægge mærke til, at Gud i ordet skærmer det enkelte individ mod ensomhed, angst og tomhed. Og det er netop, hvad Knudsens to elskede salmer handler om. Vi kan høre det i udtryk som ”Livets Gud mig skærmer/jeg er hans barn” i morgensalmen, eller aftensalmens bøn ”Hold mig med din faderhånd/så jeg dig fornemmer/fri mig ud af mørkets bånd/så min frygt jeg glemmer”.

De to salmer er skrevet under dyb inspiration og begge nærmest ud i én køre på bagsiden af manuskriptet til skuespillet *Cromwells Datter*, som Knudsen arbejdede på, og senere udsendte uden synderlig ros fra andre end Holger Drachmann, der skrev fortale til det. Når man tager i betænkning, at Knudsen ellers ikke var nogen ferm digter, og man i dag derfor ikke læser hans digte, så er det noget af en bedrift. Salmerne er med deres lovsangstone og sansemættede, strengt naturalistiske tone, noget af et unikum i salmeskatten – og i Knudsens produktion. Erik Skyum-Nielsen sammenfatter det særlige ved salmerne med følgende præcise karakteristisk:

[15] J. Knudsen, *Christelige Foredrag* (Gyldendal 1893), s. 154.
[16] Smst., s. 156.

> Det, der placerer Knudsens to salmer i salmebogen i en klasse for sig, er dette, at de virkelig *forløber*, at noget sker, at de flytter mig fra én tilstand til en anden – alt imens deres billeder og klang giver os alle øjne at se med og øren at høre med. Det var og er en bedrift, for det vil sige, at de som salmer forener teologisk lødighed med stor poetiske skønhed, samtidig med at de i kraft af deres pronominale åbenhed demonstrerer ægte folkelighed.[17]

Grundtvigs kriterier for en ægte salme var, at den skulle være bibelsk, poetisk og folkelig. Man ikke ligefrem sige, at Knudsens salmer er bibelske i streng forstand; i stedet er de erfaringsnære, eller vi kunne ligefrem sige naturalistiske. Salmerne er kulminationen på det lille, men kraftfulde ungdomsforfatterskab, der efter Knudsens personlige tragedie skulle få en brat ende, indtil han med *Den gamle præst* genopstod som en moderne gennembrudsforfatter, der satte problemer under debat.

Hjerternes forening

Tonen var ny og skarp i dette forfatterskab, men det var stadig kongenialt med ungdommens forsøg på at sammentænke naturalisme og kristendom. Imidlertid blev der føjet et nyt, afgørende tema til. Eller, det bliver udtalt, og skal derefter gå igen, indtil det afslutter hans sidste roman *Den Gang*. I et af de andre kristelige foredrag skriver Jakob Knudsen om de mure, der kan være mellem venner eller ægtefæller, og som blokerer for en rigtig, inderlig forening – en sjælelig sammensmelten. De fleste mure omkring hjertet kan menneskene i fællesskab bryde ned, men en sidste vil blive stående tilbage. Knudsen skriver:

> Nærmest omkring Hjærtets Kammer der staar nok et underlig Gjærde, som sér saa kunstig flettet ud; men det

[17] E. Skyum-Nielsen, Erik: ”Morgen, aften evighed. Digtekunst og kristendom i Jakob Knudsens salmer” i *Jordens grøde og himlens væde*, red. K Garne, K. Ravn & M. Ravn (Forlaget Anis 2014), s. 181.

> bryder de sig foreløbig ikke om; de kan jo komme igennem det, mener de, naar det skal være, – og der er saa mere end nok at glæde sig ved derudenfor. – Og naar saa endelig de er trætte af at lege derude i det Fri, og de længes efter ret at blive Hjærtets Gjæst hos hinanden, og de vil igjennem dette underlige Flettegjærde, saa mærker de først at dét Hegn er forskjelligt fra alle de andre, de kom igjennem; der er ikke Led eller Aabning derpaa, og det holder En fast, om man vil bryde igennem […] Den *sidste* Sjælemur kan intet Menneske bryde igjennem ved egen Magt, hvad enten det er to Ægtefolk eller to Elskende, to Ungdomsvenner eller to Sødskende denne Mur skiller imellem. – Det kan kun Gud.[18]

Indtil mennesket står over for denne sidste mur, som kun Gud kan nedbryde, kan det være i mere eller mindre god forståelse med det andet menneske. Men skal det blive til inderlig forståelse, skal kristendommen også med. Jakob Knudsens havde følelsen af dette inderlige forholds mulighed og nødvendighed, men ikke ift. sin kone. Og de lod sig derfor foreløbigt adskille og senere skille. Et forløb, der vakte megen furore i dansk kirkeliv og bragte Knudsens ud i en subsistensløs tilværelse som omvandrende entertainer med oplæsning, sang og i ny og næ et enkelt foredrag. Forløbet og de mange tråde, det trækker i åndslivet og i Knudsens liv, er skildret i Henrik Wigh-Poulsens glimrende bog *Vær mig nær* fra 2005. Heri antydes også, at Knudsens kom til en sådan inderlig forståelse med sin anden kone, Helga Bek, den afdøde højskoleforstanders datter. I et brev om deres lykke skriver Knudsen om at blive set. For skønt kun Gud kan nedbryde den sidste mur, så var den jo et fletværk, og det fletværk kan et menneske formå at se igennem. Om den unge Helga hedder det:

> Jeg har en Fornemmelse ligesom et Uhyre, der boede i en Hule, og ingen turde komme derind, for de kunde ikke taale at se Uhyret i Øjnene. Og saa kom der en ung,

[18] Knudsen, Christelige Foredrag, s. 63.

> uskyldig Jomfru, og hun gik lige derind – aaja, de søde, søde blaa Øjne, hun har, – alting er saa utrolig let for dem, – aaja, den Tro, man skal mase og arbejde med, det er jo sletingen Tro, – nej, men at tro, fordi man ikke kan lade være dermed, lige saa lidt trække Vejret. Alt det, jeg er og har, naar jeg er ene, det behøver jeg sletingenting at lægge til Side af, naar jeg er hos hende – og saa *er* jeg jo hos hende alligevel. Ja hos hende dér er mit Hjem, i hendes søde, søde Arme, dér er mit Hjem, hvor i Verden jeg saa kommer hen.[19]

For Jakob Knudsens er sandheden en tomandssag. Eller en tremandsag: Mellem manden, Gud og kvinden. Det er gennemgående tema i hans forfatterskab fra og med *Den Gamle Præst*. Her vil jeg citeres fra Jakob Knudens selvbeskrivelse, som han giver i 1905 ved valgmenighedens jubilæum. Han var jo endt i uføre, og valgmenigheden var gået en turbulent tid i møde ved hans afsked efter det indgåede ægteskab. Jakob Knudsen er i hilsnen 20 år senere hudløs ærlig, og husker stadig den oplevelse, det var at finde lykken hos den unge Helga.

> Jeg fulgte hensynsløst, idet jeg giftede mig igjen, mit Hjertes Drift og vandt for mig selv en stor og varig Lykke [..] Jeg er et af de Mennesker, som er i Guds Vold, paa Naade og Unaade, enten jeg vil eller ej. Jeg kan godt gjøre ugudelige Ting og være fuld af ugudelige Tanker; men jeg kan ikke løbe fra ham, jeg er lænket til hans Fodskammel som en Træl eller som en Hund. Folk, der er stillet saadan, de *maa* tro paa Guds Kjærlighed, de *maa* eje den grænseløst, uden alle Betingelser.[20]

Her er det den forfatter, der har vundet sig navn og gavn, der taler. For det grundtvigske livsrøre blev ikke hans endemål. Han flyttede til Sjælland og blev forfatter. Den grundtvigske omgangskreds blev

[19] H. Wigh-Poulsen, Vær mig nær. Jakob Knudsens skilsmisse og nye ægteskab. Beretning fra et Danmark i opbrud (Forlaget Vartov 2005), s. 218.
[20] Knudsen, *Idé og erindring*, s. 233.

skiftet ud med Johannes V. Jensen, Georg Brandes og andre af samtidens forfattere, i hvis rækker Knudsen spiller en sælsom rolle. Pontoppidan kaldte ham for det litterære orkesters kontrabas, mens Johs. V. Jensen talte om ham som faderen til den "jyske bevægelse" – Jeppe Aakjær og Thøger Larsen i blandt.

Det moderne gennembruds mand

Men Knudsens placering blandt det moderne gennembruds mænd er alligevel usædvanlig, og han er på en gang den mindst og mest Brandes-tro af dem alle. For det første slår han først for alvor igennem som forfatter med *Den gamle Præst* i 1899 – 41 år gammel, og efter den brandesianske enhedsfront allerede var brudt. For det andet vedbliver han at være en grundtvigsk menighedskristen, sådan som han nu fortolker det, og i samklang hermed er hans naturalisme på én gang langt mere jordnær og himmelstræbende, end Georg Brandes' og de andre samtidiges.

Men alligevel er han en af de eneste forfattere, der for alvor levede op til det berømte dictum om at sætte problemer under debat. Hans værker er fra og med *Den gamle Præst* med Villy Sørensens udtryk "hæmmet af synspunkter", der bestemmer det episke forløb. Det betyder måske, at ikke alle Knudsens romaner er lige kunstnerisk vellykkede, og i hvert fald, at man som læser må gå ind under den præmis, at romanerne vil sige noget bestemt til deres læser; vil diskutere og kritisere. De er politiske, filosofiske og teologiske.

Letforståelige eller banale bliver de dog ikke altid af den grund, og især de to dobbeltromaner, der må betragtes som hovedværkerne – den selvbiografiske *Gjæring-Afklaring* og *Angst-Mod* om Martin Luther – er i sig selv afsluttede romankomplekser, der bærer på langt mere stof, end blot det problemdiskuterende.

Romanen *Sind* er endnu en undtagelse, for den er en klassisk, realistisk roman, der blotlægger det arme menneskes vilkår efter alle kunstens regler, og blev formentligt skrevet som en reaktion på, at Knudsens gamle ven Holger Begtrup, der nu var en førstemand i det grundtvigske, havde anmeldt *Gjæring-Afklaring* positivt og budt Knudsen velkommen tilbage i det grundtvigske.

Men under alt det problemdiskuterende og de kunstnerisk hæmmende synspunkter består romanerne af ét langt forsøg på at udfolde og komme til klarhed over Knudsens to grundspørgsmål: Forholdet mellem naturalisme og kristentro, og muligheden af den hjertelige forening mellem to mennesker og Gud. Jeg skal give tre korte eksempler fra de tre bedste af disse romaner: *Fremskridt* fra 1907, *Lærer Urup* fra 1909 og *Rodfæstet* fra 1911.

I Fremskridt[21] har bogens hovedperson, bykongen *Æ Borrevad Møller,* det gamle hævdvundne motto, at "*det kunde ikke nytte, det blot var aandeligt, det skulde ogsaa være naturligt*." Det bruger han som våben mod de nye og revolutionære kræfter, der bringer fremskridtet til den lille by Solbjerg. Som i andre realistiske dannelsesromaner agerer han dog forhærdet fantast, men reddes til sidst og bliver klogere af skaden, og romanen slutter efter hans fald fra storhed med en besindig genrejsning. Borrevad, knægtet af livets hårdhed, må rette sig efter naturens gang og gen-tage sine principper for at kunne leve op til både dem og til livet selv. Under alt tummulten har en enkelt person formået at bevare hovedet koldt, nemlig Borrevads søn Morten. Knudsen lader ham udtale romanens pointe i et for Knudsen typisk organisk-biologisk billede:

> Han syntes, han fornam det samme som overfor en Plante, der kan stækkes og stynes og hugges ned, men hvis voksekraft derfor er akkurat lige stærk; – blot den faar Lov til engang igjen at være i Fred, skal den nok vokse sig stor. Det var det folkelige, danske Fællesskab, som jo al deres Læsning handlede om, og det evige Fællesskab, som kom frem i Aftenandagten, – det var jo højt hævet over, eller det laa dybt, dybt indenfor alle disse økonomiske Tvistigheder, som foreløbig havde splittet Forsamlingen ad. Ja, – for det var jo det kjedelige af det, at ogsaa hos hans Fader var det dog det økonomiske eller

[21] Jeg har tidligere behandlet *Fremskridt* i "Det naturlige. Naturalisme og konservatisme i *Fremskridt*" i *Jordens grøde og himlens væde,* red. K. Garne, K. Ravn & M. Ravn (Forlaget Anis 2014).

> Magtbegjæret i hvert Fald, som voldte Ulykkerne, – fordi han ikke holdt det klar af det aandelige.[22]

Fremskridt er den *politiske* roman: Det økonomiske skal holdes klar af det åndelige. Lov og evangelium hver for sig, ville teologien sige. Men Knudsen er kan også udtrykke det langt mere radikal: Naturen tager sig af det hele, kristendommen er det evige liv i fred og glæde.

Det er grundtanken i *Lærer Urup*, hvor opdragelsen og undervisningen er problemet til debat. Romanens titelperson er på én gang en streng og retfærdig opdrager og en kærlig faderfigur, der ønsker, at der skal være frihed i alle åndelige sager. Ham lader Knudsen udtale de ord, hvor han kommer tættest på en klar, programmatisk formulering af sit grundsyn på forholdet natursyn og gudstro. Vi kunne kaldet det for Knudsen-doktrinen:

> Jeg troer, at alt, hvad der kommer umiddelbart fra Gud til os – Naturens Verden tænker jeg ikke paa – det er Lys, Sandhed, Glæde, Frihed, Kjærlighed; alt hvad der hedder Straf, Strænghed, Lov, Tvang, Frygt – det hører Naturen og Menneskeverdenen til, men dér er det ogsaa fuldkommen nødvendigt, hvis vi Mennesker ikke skal raadne op i vor egen Elendighed, – ogsaa for at vi skal faa trang til Gud.[23]

Her har vi synet i klar formulering. Det er en tilsvarende samme tanke, Knudsen udtrykker, når han kan kalde sig selv for ”90 pct. Hedning”. Netop, at i alle sager, hvor det ikke handler om kristendommen som hjertets fred og sjælens glæde, da er det den uhildede naturbetragtning, som skal bestemme vores syn på sagerne, og planten, der skal være vores forbillede; ”Det hvori jeg ikke kan faa min Natur med – foreløbig, er foreløbig ikke noget sandt Væsen for *mig*;” hedder det i samme essay som de 90 pct. hedning.[24]

[22] J. Knudsen, *Romaner og Fortællinger* bd. I-V (Gyldendal 1917), III-1, s. 141.
[23] Knudsen, *Romaerog Fortællinger* III-2, s. 36.
[24] J. Knudsen, *Livsfilosofi. Spredte Betragtninger* (Gyldendal 1908), s. 23.

Med *Lærer Urup* og *Fremskridt* fik Knudsen i romanens form afklaret det problem, som første gang blev behandlet i *Haltefanden*-digtet 25 år tidligere. Men nu langt mere radikalt naturalistisk, end den forsonlige, kristelige tone, han dengang var endt i. I 1908, året mellem de to romaner, udsender han også essaysamlingen *Livsfilosofi*, der vel har været det vigtigste værk for teologerne, og måske også er hans ånds vægtigste mindesmærke.

Men han manglede endnu at få skrevet romanen, der handlede om hjerternes forening, og det forsøg blev så til den fandenivoldske *Rodfæstet*. Knudsen blev efter bogens udsendelse af Helge Rode kaldt for Nietzsches efterfølger i Norden.[25] Men med denne bog skriver han sig også ind i filosofihistorien som den måske første dialogfilosof – altså et slags ubevidst forbillede for Ferdinand Ebner og Martin Buber.[26] Under de mange blodige intriger, som romanen vitterligt rummer med dens lovprisning af det hedenske væsens udfoldelse og nødvendigheden af at være rodfæstet i sin natur, lyder en af forfatterskabets og måske også åndshistoriens vigtigste sætninger:

> Sandheden det er en Tomandssag […] vi maa mindst være to om den, vi kan aldrig eje den ene – nej, for Sandheden er det Personlige, og det bliver først til, hvor Hjerter mødes, det opstaar først hos os selv, naar vi møder det hos andre, hos Gud og hos Mennesker. Dette umiddelbart at møde et Hjertet, det er at støde paa Bund, at støde paa Virkeligheden, at blive rodfæstet – alt andet i vort Liv laaner sin Virkelighede af dette Møde.[27]

Sandheden er en tomandssag. Hvilken sætning. Vi er her ovre i et andet trosbegreb end nutidens intellektualistiske, hvor Knudsen trods sin hedenske natur viser sig som en genuin grundtvigsk teolog med dybe rødder tilbage i tiden. Men det er en anden snak. I det

[25] Temaet for Johan Chr. Nords artikel (om bl.a. *Rodfæstet*) i Grundtvig-Centerets endnu uudgivne bog om Brandes og Grundtvig.

[26] Jf. Jørgen I. Jensens analyser af *Rodfæstet* i bl.a. antologien *Mødepunkter* (Forlaget Anis 2004) og i *Det første ord* (Aros 2014).

[27] Knudsen, *Romaner og Fortællinger* IV-1, s. 61.

smukkeste og vel vigtigste af Knudsens essays ”At være sig selv” hedder det følgende om troen:

> ’Tro’ omtales ofte af de Kristne (og efter dem af de Ikke-Kristne) paa en saadan Maade, saa man skulde antage, Gud var den eneste, der brød sig om den Vare; at ligesom nogle Særlinge samler paa Frimærker, saaledes havde han nu den Passion at samle paa Tro. – Men Tro er det, vi alle higer efter som vort egentlige og inderste Maal. Tro – det vil hverken sige Trofasthed eller Tillid – nej, men den mystiske Forening af Hjerter, som kun kan finde Sted derved, at Egenskabernes, Fænomenernes Gitter lukkes op og tages bort, hvad enten saa disse Egenskaber er Fuldkommenheder eller Synder.[28]

Og det er i sidste ende Gud, der bryder dette gitter ned. Også i forhold til den natur, som Knudsen til sidst forsøgte at forsone sig med og betragte alting ud fra. I essayet kommer han med én udlægning af, hvordan dette finder sted. Jeg vil hellere pege på et eksempel fra det skønlitterære forfatterskab. I en ellers ret kedelig og idiosynkratisk ”novelle”, ved navn ”Bortliciceret” (fra samlingen *Jyder*), der handler om de kummerlige forhold som omrejsende oplæser, skriver Knudsen pludselig følgende, mens han beskriver, hvordan han ligger i et krat og ser på sit yndlingsdyr, solsorten:

> Hvor jeg elsker Dig, Solsort! Den Verden Du kommer fra, den Verden der bliver omkring Dig, naar Du viser Dig. Denne Tilværelsens hemmelige Lykke! Du ejer den paa Din Maade. Du er født i den. Du kommer inde fra den. Jeg skal Veien om ad Naadens Gud og Døden for at naa derhen virkeligt. Hils ham fra mig, Solsort, hils ham, Skaberen. Jeg skal nok naa det – fuldvaagent, virkeligt. Men nu drømmer jeg om det, Solsort, jeg drømmer, at jeg er som Dig.[29]

[28] Knudsen, *Livsfilosofi*, s. 136.
[29] Knudsen, *Romaner og Fortæller* V-2, s. 64.

Gennem nådens Gud og døden tilbage til virkeligheden. Det kunne lyde som Grundtvigs *De levendes land*. Og så er vi alligevel tilbage ved barndommens grundtvigske kristendom, som Knudsen aldrig har villet væk fra. Men naturen – det naturlige liv uden frelsen – måtte vises sin egen ret. Det er det, hans forfatterskab handler om. Knudsen sagde om Grundtvig, at det nittende århundrede var spejlet i hans sjæl og skrift. På samme måde står overgangen fra det nittende til det tyvende århundrede spejlet i Knudsen sjæl og skrift.

Løsningen på problemet omkring denne virkeligheds eller naturligheds forhold til kristendommen så forskelig ud hos de tre teologer i midten af det tyvende århundrede: Kaj Thaning finder den hos Grundtvig og forsøger at vise, hvordan Grundtvigs kristendomsforståelse med tiden nærmer sig en værdsættelse af menneskelivet i dets egen ret. Løgstrup afkoblede på sin vis den kristne religion i sin filosofiske betragtning og genfandt metafysikken som en forståelseshorisont for evangeliet. Søren Krarup sætter her talen om kristendommens forkyndelse af loven ind som det, der sikrer virkelighedsbesindelsen. Hver er inspireret af Knudsen, og hver har de fundet en position, som har vist sig gyldig at leve og skrive på.

Men spørgsmålet er, om Knudsen ikke i sit forsøg på at gå hele vejen med den uhildede naturbetragtning, om vi så vil kalde den darwinisme, naturalisme eller noget tredje, og lade kristendommen være, hvad den skal være, har et langt mere radikalt – han ville selv sige rodfæstet – bud til os.

Litteratur

Garne, K. ”Det naturlige. Naturalisme og konservatisme i *Fremskridt*” i *Jordens grøde og himlens væde,* red. K. Garne, K. Ravn & M. Ravn (Forlaget Anis 2014).

H.H. Hjermitslev, ”Grundtvigianernes møde med brandesianisme og darwinisme” i *Efter Georg*, red. K. Garne & J.C. Nord (Munch & Lorenzen 2015).

J. Knudsen,”Rejseskizzer fra en Englandstur. V. Paa Landet”, *Højskolebladet* (1886).

J. Knudsen, *Den først' af de Catilinarisk' Taaler af Marcus Tullius Aurelius Cicero øwersaat epaa jysk af Jakob* (Gyldendal 1943).

J. Knudsen,"Versailles sét fra Vestsiden", *Danskeren. Tidsskrift for land og by* bd. 2 (1889).

J. Knudsen, *Christelige Foredrag* (Gyldendal 1893).

J. Knudsen, *Livsfilosofi. Spredte Betragtninger* (Gyldendal 1908).

J. Knudsen, *Romaner og Fortællinger* bd. I-V (Gyldendal 1917).

J. Knudsen, *Idé og Erindring* (Gyldendal 1949).

S. Krarup, *Det tavse flertal. Konservative essays* (Tidehvervs Forlag 1987).

K.E. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse* (Forlaget Klim 2015).

P. Schmidt, *Drømmens dør. Læsninger i Jakob Knudsens Forfatterskab* (Odense Universitetsforlag 1984).

E. Skyum-Nielsen, Erik: "Morgen, aften evighed. Digtekunst og kristendom i Jakob Knudsens salmer" i *Jordens grøde og himlens væde*, red. K Garne, K. Ravn & M. Ravn (Forlaget Anis 2014).

V. Sørensen, *Hverken-eller* (Gyldendal 1961).

K. Thaning, Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv (Gyldendal 1963).

A. Pontoppidan Thyssen, *Den nygrundtvigske bevægelse* (Det Danske Forlag 1957).

H. Wigh-Poulsen, *Vær mig nær. Jakob Knudsens skilsmisse og nye ægteskab. Beretning fra et Danmark i opbrud* (Forlaget Vartov 2005).